

Олег Бажан
(Київ)

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ГРОМАДЯН ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ В УРСР (1960-ТІ – 1980-ТІ РР.)

Bazhan O. Repressive measure of Soviet authority about the Jewish citizens of Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1960th – 1980th).

Being based on the archival documents of Ukrainian KGB, the article dedicated to the restricting and repressive measures of Soviet Ukraine authorities about the Jewish citizens, especially as for the banning of their mass emigration.

Донедавна, навіть серед фахівців, єврейський національний рух сприймався крізь призму окремих конфліктів й непорозумінь. Проте, вже наприкінці 1940-х років він являв собою помітну силу, здатну відстояти свою честь і гідність, боротись за свої права і свободи. Консолідацію та піднесення єврейського національного руху в Україні можна цілком розглядати як закономірну реакцію єврейства на відкриті або приховані антисемітські кампанії, наявну дискримінацію євреїв і, як наслідок цього – “хронічну” юдофобію серед населення. Не останню роль у розгортанні національного руху відіграло також утворення в 1948 р. держави Ізраїль, яка стала своєрідним символом відродження єврейської нації.

Вивченню опозиційних настроїв серед осіб єврейської національності в Радянському Союзі, і в Україні зокрема, в 1950 – 1980-х рр. значну увагу приділяли безпосередні учасники дисидентського руху в СРСР Л. Алексеева та І. Клейнер¹. Проте внаслідок об’єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) згаданим авторам не вдалось в повній мірі дослідити невід’ємну складову опозиції в Україні, яким був єврейський національний рух. Тому у статті дослі-

джується законодавча та нормативна база, механізм репресивних заходів тоталітарного режиму, націленого на нейтралізацію єврейського національного руху в УРСР в 1960 – 1980-х рр.

Своєрідною прелюдією до зростання опозиційних настроїв серед громадян єврейської національності в другій половині ХХ ст. стала петиційна кампанія на рубежі 1940 – 1950-х рр. Аналіз документальних матеріалів вищих органів влади та державного управління засвідчив кількісне зростання листів, надісланих на адресу ЦК КПРС, ЦК Компартії України, союзного та республіканського урядів, засобів масової інформації, в яких порушувалися питання дискримінації осіб єврейської національності. Деякі з них мали досить широкий резонанс. Так, навесні 1953 р. предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів став лист з України, підписаний вигаданим прізвищем “Михайло Правдін”. Розгляд листа здійснювався за дорученням першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії, який не проминув використати факти, наведені в повідомленні “М. Правдіна”, щоб висловити особисте занепокоєння з приводу зростання “антисемітизму до рівня державної небезпеки”². Весною 1953 р. лист “М. Правдіна” став предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів СРСР. Хоча обговорення листа “М. Правдіна” проходило цілком формально, без глибокого і всебічного аналізу наявних фактів, він відбивав настрої, які панували серед єврейського населення, засвідчив небажання миритися з існуючим становищем.

Не залишився поза увагою вищого політичного керівництва СРСР та УРСР і анонімний лист за підписом “професор М. Б. Н.”, якому наводились конкретні приклади дискримінації євреїв у Києві, реальні прояви антисемітизму в школах, вищих учбових та наукових закладах. Спростування, зроблене першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним, хоча і містило чимало різноманітної статистики та прізвищ, однак загалом виглядало аж ніяк не переконливо³.

Якщо в 1950-х рр. під впливом недавніх політичних репресій протести євреїв носили обережний характер, обмежувались петиційною кампанією, охоплювали незначне коло осіб, то вже в першій половині 1960-х рр. вони набувають більш рішучих форм. Очевидно, саме це дозволило відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України зробити висновок, що сіоністській пропаганді піддаються не лише окремі особи, а “певна частина єврейського населення республіки”⁴.

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР зафіксували ряд важливих моментів, що свідчили про зростання активності серед осіб єврейської національності. Так, слюсар Київського протезного заводу Й. Чорнобильський в 1964 р. передав через американських туристів

інформацію про факти дискримінації євреїв в Україні, надруковану в американському тижневику “Джюїм Ньюс”(Єврейські новини). Свій вчинок він пояснював бажанням, щоб “люди за кордоном знали про нерівноправне становище євреїв в УРСР”⁵.

Докладну інформацію про становище євреїв в СРСР передав на Захід у 1964 р. юрисконсульт з міста Мукачева Б. Городецький, якого хвилювала не лише власна доля, а розв’язання життєво важливих проблем всіх євреїв, що проживали на теренах Української РСР. За повідомленнями спецслужби, постійні особисті контакти із закордоном підтримували також громадяни І. Кушнір, Б. Гандельман, М. Ландо, М. Альтман. Підготовлені ними матеріали часто використовувалися зарубіжними засобами масової інформації. Регулярні зустрічі з іноземними кореспондентами, представниками зарубіжних релігійних та громадських організацій переслідували подвійну мету: належне інформування світової громадської думки щодо ігнорування радянським режимом права євреїв на еміграцію.

Зневажаючи положення “Загальної декларації прав людини” (1948 р.), в якій закріплювалося право кожної людини “залишати будь-яку країну, включаючи свою власну і повертатися в свою країну”, радянські владні структури вбачали в еміграції не стільки демографічний чи економічний аспекти, скільки ідеологічний. Виїзд з СРСР, що уособлював собою “історичну перспективу людства”, “торжество соціалістичної демократії” сприймався не інакше як зрада Батьківщині. Саме тому всіляка протидія еміграції розглядалася в числі найбільш важливих завдань владних структур СРСР.

Особливо гостро стояла проблема еміграції євреїв в Україні. За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, в другій половині 1960-х рр. заяви на виїзд подали 5762 громадянина єврейської національності, що мешкали на території республіки⁶. Прагнучи за будь-яку ціну зупинити потік еміграції, ЦК КПРС і ЦК Компартії України, союзний та республіканський уряди прийняли ряд постанов, що ускладнювали процес виїзду з країни. Серед них: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., якою затверджувалося положення про виїзд за кордон та в’їзд до СРСР; постанови ЦК КПУ від 21 січня 1968 р. “Про практику розгляду в органах внутрішніх справ УРСР клопотань про виїзд за кордон в приватних справах” та від 4 лютого 1970 р. “Про стан та заходи по поліпшенню організації в республіці туристських поїздок за кордон”, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 р. про відшкодування від’їжджаючими за кордон державних затрат за навчання тощо⁷. Однак урядові рішення по створенню штуч-

них перешкод для потенційних емігрантів з України виявилися мало результативними. Не мала бажаного ефекту й діяльність мережі агітаційних осередків, створених ідеологічним апаратом ЦК КПУ з метою “боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою”⁸. Більше того, методи протидії еміграційним настроям єврейського населення та відродженню національної самосвідомості дали протилежний ефект. Якщо за всю другу половину 1960-х рр. бажання виїхати з України виявило близько 6 тисяч євреїв, то лише в 1970-1973 рр. кількість поданих на виїзд заяв перевищувала 11 тисяч⁹. Не зменшувався цей показник і в наступні роки. Найбільше число бажаючих емігрувати з СРСР наприкінці 1970-х років було зареєстровано в м. Києві (8,1 тис.), Одеській (понад 6 тис.), Чернівецькій (1,8 тис.), Львівській (1,5 тис.) областях.

Активність “відмовників” не залишалась непоміченою силовими міністерствами та відомствами, покликаними стримувати еміграційні настрої єврейського населення. 21 жовтня 1971 р. голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков та Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко повідомили ЦК КПРС про те, що “в останнім часом (з лютого ц. р.) екстремістські елементи, підбурювані із-за кордону, організовують групові відвідування особами єврейської національності центральних і республіканських партійних та радянських органів, вручення їм колективних заяв, в яких висловлюється протест проти “насилницького утримання євреїв в СРСР” і містяться ультимативні вимоги з питань пов’язаних з виїздом в Ізраїль”¹⁰.

Не без тиску силових структур були затверджені постанови ЦК КПРС “Про заходи по посиленню боротьби з антирадянською антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму” (від 1 лютого 1972 р.)¹¹. 7 вересня 1972 р. секретаріат ЦК КПРС за участю М. Сулова, Ф. Кулакова, П. Демічева, В. Кузнєцова та інших схвалив підготовлений завідувачами відділами ЦК КПРС Фірюбіним та Яковлевим “План основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів у зв’язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сіонізму”. Важливе місце в його реалізації відводилось КДБ при Раді Міністрів СРСР, якому доручалось “вжити заходів до виявлення і припинення ворожих акцій спецслужб супротивника, зарубіжних сіоністських організацій та єврейських націоналістів у середині країни”¹².

Таким чином, крім вже традиційних пропагандистських заходів цей та інші партійні документи містили ряд нових моментів - застосування до так званих “єврейських націоналістів” репресій.

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва СРСР, секретар ЦК КПУ В. Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агітації

ЦК А. Мяловицький 15 серпня 1973 р. пропонували доручити Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР “посилити роботу по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності активних пропагандистів “руху” за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубіжних сіоністських центрів”¹³. Внаслідок цього кожна більш-менш значна акція активістів євреїв - “відмовників” не залишалася поза увагою правоохоронних органів Української РСР.

Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту “еміграційників” як проведення мітингів, демонстрацій, інших масових акцій. Останні, як правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном. Наприклад, з винятковою ретельністю готувалися в КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР до “всесоюзного походу євреїв” - демонстрації поблизу будинку ЦК КПРС на Старій площі 25 жовтня 1971 р., приуроченій до візиту генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва до Франції. В акції взяло участь близько 80 “відмовників” з Москви, Ленінграда, Риги, Вільноса, Кишинєва¹⁴. До демонстрації також готувалися представники єврейської громади України. Однак оперативні заходи, проведені правоохоронними органами республіки, перешкодили цим планам. Українська делегація була затримана при виїзді з столиці України.

Для тиску на вищі органи державної влади група “відмовників” регулярно проводила демонстрації в приймальнях Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Одна з перших таких демонстрацій відбулася 22 липня 1971 р. в приймальні українського парламенту. В цей день 12 активістів єврейського національного руху передали керівництву Верховної Ради УРСР свої вимоги щодо негативного розв’язання питання про виїзд на історичну батьківщину. Організували акцію протесту Л. Товеровський, І. Трейдінгер, Є. Ланцетер, М. Барбой, Р. Гершунович, О. Рабинович, І. Клейнер, А. Фельдман та ін¹⁵. Повідомляючи про “антирадянську захід” вище політичне керівництво, заступник голови Президії Верховної Ради УРСР С. Стеценко визнав факт невдоволення євреїв еміграційною політикою у Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Житомирській областях. Тому дивною виглядає резолюція на документі першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який замість серйозного аналізу ситуації, обмежився дорученням голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчуку та міністру внутрішніх справ УРСР І. Головченку “внести свої висновки-пропозиції”.

Якими були пропозиції силових міністерств і відомств, наявні документи не розкривають. Однак, можна бути переконаним, що серед

іншого, вони містили рекомендації щодо застосування рішучих заходів щодо демонстрантів. В цьому переконав весь наступний перебіг подій, у тому числі, переслідування учасників демонстрації в приймальній Президії Верховної Ради УРСР у жовтні 1979 р. Дії демонстрантів були кваліфіковані як хуліганські. Тому народний суд Печерського району м. Києва засудив 12 осіб до адміністративного покарання - 15 діб арешту¹⁶.

Аналогічні акції протесту здійснювались регулярно і в приміщенні приймальні Міністерства внутрішніх справ УРСР. Його керівник І. Головченко визнавав, що постійна група осіб, серед яких колишній інженер НДІ "Оріон" А. П'ятецький, колишній заступник начальника Київського телецентру С. Хмельницький, колишній заступник контрольно-випробувальної станції заводу "Київприлад" С. Покришевський та інші, щотижня демонстративно відвідували МВС, вимагаючи дозволу на виїзд. Лише в першому кварталі Міністерством внутрішніх справ України було зареєстровано більше 450 таких відвідувань¹⁷. Особливо І. Головченка непокоїла група осіб, об'єднаних навколо Ю. Книжника, братів і сестер Ротштейн-Олійник, здатних, на його думку, до більш рішучих дій¹⁸.

Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв - "відмовників", пов'язані з відмовою від радянського громадянства і здачею паспортів. Для багатьох з них вони закінчувались адміністративними покараннями, штрафами, а то й кримінальним переслідуванням. Наприклад, в жовтні 1983 р. проти Марка Очеретянського порушили кримінальну справу. Його звинувачували у нехтуванні паспортним режимом. Суд, який відбувся в листопаді того ж року засудив його до одного року позбавлення волі¹⁹.

Ігнорування владними структурами національних потреб єврейського народу, спонукало до створення в ряді населених пунктів України - Києві, Харкові, Одесі - своєрідних культурних центрів - "ульпанів" (курсів, гуртків по вивченню івриту). Їх діяльність голова КДБ СРСР Ю. Андропов у листі до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів²⁰.

Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з "єврейського відділу" П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що "ульпани" постійно перебували під щільною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків та переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватись певної конспірації. Наприклад, у Харкові семінар по вивченню єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, а відбувався під надуманими приводами на квартирах різних осіб²¹.

Наскільки обережність була не зайвою, засвідчив суд, який відбувся в Одесі 16-20 листопада 1984 р. над одним з організаторів гуртка по вивченню єврейської мови та культури Я. Левіна. За культурницьку діяльність останній отримав 3 роки виправно-трудових таборів.

Як свідчать документальні матеріали, повідомлення міжнародних правозахисних організацій, будь-яка участь євреїв у русі за виїзд на історичну батьківщину супроводжувалась різного роду репресіями, які особливо посилились наприкінці 1970-х і на початку 1980-х рр. Своєрідним першим етапом “розчавлення” особистості стали переслідування по службовій лінії. Особи, які наполягали на еміграції або були помічені у відвідуванні “ульпанів”, гуртків, розповсюдженні єврейського самвидаву, позбавлялись роботи, вчених ступенів, звань, виключались з лав КПРС і ВЛКСМ. Так, 26-річного інженера групи технічного контролю Чернівецького радіо-телецентру Йосипа Зісельса в 1972 р. виключено з ВЛКСМ за “політично незрілі” виступи на захист громадян, котрі подали заяви на виїзд з СРСР²². Дещо пізніше, за активну правозахисну діяльність, участь в Українській Гельсінській групі він відбув близько 8 років у виправно-трудових таборах²³.

Рішення виїхати на історичну батьківщину стало фатальним для доктора хімічних наук, професора Київського державного технологічного інституту легкої промисловості Володимира Барбоя. Його зняли з роботи, позбавили вченого ступеня, створили нестерпні умови життя²⁴.

Кандидат технічних наук харків'янин Олександр Парицький після відвідування ОВІРу та подання прохання на виїзд в середині 1970-х рр., був змушений два роки працювати електриком на харківському заводі “Спецмонтаж”. Однак і тут він не мав змоги трудитись спокійно. В 1979 р. після телефонної розмови з представником американської міжнародної правозахисної організації його, науковця, висококваліфікованого фахівця, звільнили з скромної посади електрика. Як виявилось, це була прелюдія до справжньої розправи. Харківський обласний суд 13 листопада 1981 р. засудив О. Парицького за статтю 187 (наклепницькі вигадки на радянський державний лад) до трьох років виправно-трудових таборів. Вершиною цинізму став розгляд у суді шкільного твору дочки О. Парицького - Дарини, написаного нібито під впливом антирадянських поглядів батька²⁵.

Три роки виправно-трудових таборів “коштувала” Юрію Тарнопольському з Харкова спроба зібрати і передати до Ізраїлю об'єктивну інформацію про становище євреїв в СРСР. В останньому слові на суді, який відбувся 30 червня 1983 р., Ю. Тарнопольський заявив, що його арешт лише є підтвердженням правдивості підготовленої інформації²⁶.

Негативні висловлювання Леоніда Шраєра на адресу засновника КПРС щодо зовнішньої політики СРСР, зберігання та розповсюдження ним “самвидаву” були оцінені 4 січня 1985 р. Чернівецьким обласним судом трьома роками позбавлення волі у виправно-трудових таборах²⁷. 6-7 червня 1985 р. у Харкові відбувся суд над Євгеном Айзенбергом. Серед епізодів звинувачення – розповсюдження книг “История евреев” Сесили Рота та “90 хвилин в Єнтеббі”, а також участь у відзначенні свята Пурим, під час якого історія Амана та Есфірі зображувалась з “натяком на сучасність”²⁸.

Активні учасники руху за виїзд до Ізраїлю карались не лише за політичними статтями. Нерідко їм інкримінувались кримінальні злочини, безпідставність яких не важко довести. За різними звинуваченнями в 1970-1980-х рр. були покарані Марк Остромогильський, Інна Чернявська, Станіслав Зубко, Юхим Лувишук, Яків Меш, Семен Шнірман, Мойсей Зац, Мойсей Тонконогий, Олександр Пінкусович, Йосиф Беренштейн, Лев Ельберт та інші.

Однак лише в умовах проголошеної М. Горбачовим “перебудови” вдалося впритул підійти до назрілих питань єврейського народу. За сприяння міністра закордонних справ СРСР Є. Шеварнадзе, секретаря ЦК КПРС О. Яковлева та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Крючкова наприкінці 1988 р. вищому політичному керівництву країни вдалося закласти основи законодавчої та нормативної бази для безперешкодного виїзду і в’їзду в СРСР.

Примітки

¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс-Москва, 1992; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. – Париж, 1978. – С. 219-255.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3736. – Арк. 106.

³ Там само. – Спр. 3758. – Арк. 174-178.

⁴ Там само. – Оп. 25. – Спр. 186. – Арк. 60.

⁵ Там само.

⁶ Галузевий державний архів МВС України. - Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 56.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.25. – Спр. 546. – Арк. 1-2.

⁸ Там само. – Оп. 10. – Спр. 3519. – Арк.5.

⁹ Державний архів МВС України. – Ф. 54. – Оп.1. – Спр. 379. – Арк. 18.

¹⁰ Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНИ). – Ф. 89. – Пер. 17. – Спр. 50. – Арк.3,5.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1085. – Арк. 131-132.

¹² РДАНИ. - Картоотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр. 890. – Арк. 41-42.

- ¹⁴ РДАНИ. – Ф. 89. – Пер. 17. – Спр. 50. – Арк.12.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 23-24.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 1939. – Арк. 25-26.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 21.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 22.
- ¹⁹ Вести из СССР. Права человека. – Мюнхен, 1989. – Т.1. – С.80, 390.
- ²⁰ Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 68130-ФП, т.2.- Арк. 76.
- ²¹ ГДА СБ України, Харків. - Спр.033151- ФП. - Т.2.- Арк. 251-252.
- ²² ГДА СБ України, Чернівці. - Спр.П.-7302.-Т.1.- Арк. 37.
- ²³ Вести из СССР. – Т.1. – С. 16, 22, 74, 83, 88, 98, 206, 248.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1,оп. 25. – Спр. 641. – Арк. 106.
- ²⁵ Вести из СССР.. –Т. 1. – С. 134, 148, 162, 194.
- ²⁶ Там само. – С. 53, 388.
- ²⁷ Там само. – Т. 2. – С. 489; Т.3. – С. 13, 96.
- ²⁸ Там само. – Т.3. – С.68.